

M.T. ИМАНЖАПАРОВ

АЙТЫС ӨНЕРІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ АҚЫНДАРЫ

Фольклордың іргелі жанрларының бірі, ұлттық құндылықтарымыздың ерекше түрі – айтыс өнері. Айтыс – заманалар сүрлеуінен шындала өтіп, жаңа ғасыр табалдышығын тосыркамай аттаған нағыз өміршеш ән.

Сонау жыраулар заманынан бермен қарай желісі үзілмей жалғасын тапқан ақындық дәстүрді Шөже, Кемпіrbай, Тубек, Сүйіnbай, Жамбыл, Құлмамбет сынды айтыс өнерінің майталмандары дамытса, кеңес дәуірінде де халық ақындары тараپынан айтыс өнеріне деген талап пен талпыныс, ықылас-ыждаһат ерекше болды. Ал үшінші мыңжылдықтың аясында осынау асыл мұрамыз Аманжол, Мұхаметжан, Айнұр, Ринат, Бекарыс, Мәльс, Сара, Қарлығаш, тағы басқа бірқатар белгілі айтыскерлеріміздің ат салысуымен қайта түлей жаңарып, жаңа бір белеске көтерілді.

Халық ақындарының өмір жолы мен шығармашылық эволюциясын, даму, есу кезендерін жүйелей қарастыру ісінде, халықтық фольклордың аясындағы міне осы айтыс дәстүрінің алар орны ерекше. Ақындық ақындардың нағыз сын додасына түсіп, есімінің елге танылып, өнерінің ерге жүзеге түсі өсіреле айтыс өнерінде жатқандағыны айтқан жөн. Бұл үрдіс халық ақындары шығармашылығына тікелей қатысты.

Солардың ішінде Ұлы ұстаздары Абайдың ақындық дәстүрі мен жыр алыбы Жамбылдың айтыскерлік дәстүрінен нәр ала, XIX ғасырдың соны мен XX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген Семей өнірі халық ақындарының айтыс жанрындағы орны – қазіргі әдебиеттану ғылымында нақтылана бастады.

Ақындар мұрасын сұрыптай отырып, әр ақынның айтыс жанрының сан-саласына шамашарқынша ат салысқандарының күесі боламыз. Солардың ішінде айтыс өнеріне өзіндік ізімен келген, белгілі импровизатор ақындарымыздың бірі – Сапарғали Элімбетов.

С.Элімбетовтің де ақындық өнерінің, суырып-салмалық қасиеттің накты көрінісі, шығармашылық жолындағы ауқымды арналарының бірі – айтыстары мен сөз қағыстарынан ангарылады. Ақынның бізге белгілі Нұрғалимсұн, Қуатпән, Қалқамен, Есенсарымен, Мағжанмен айтыстары, “Арқар мен Бекеншінің айтысы” атты мысал айтысы бар. Ал ертеректегі айтыс-қағыстары (Қырмызы қызбен, Есенгелдімен т.б.) үзік-

жұлық күйінде ғана ел есінде сакталған.

Сапарғалидың ақындық қуаты мен айтыскерлік қырын танытатын осынау мұрасы күні бүгінге зерттеу нысанасында болмады. Оның тарихи-этнографиялық деректерден мол хабардар көнекөз шежірешілік, әртүрлі жыр-дастандар мен айтыс-қағыстарды жатка айтатын үлкен жыршылық қабілеті де кезінде дүйім жұртты тәнті еткені белгілі. Ақынның барған жерінде бірнеше күн катарапынан дамылдамай жыр төккен кездері болғанын ауыл қарптары, көз көргендегер айтады.

Мұхтар Әуезов: “Жалпы бұл жанр жөнінде келешекте болатын көлемді, арнаулы зерттеулерде сол ескі дәуірлердегі айтыс ақындарының болсын және бергі белгілі, азды-көпті дерек бар, аттары анықталған, сакталған айтыс жанрлары бар ақындар жөнінде болсын, істелетін ғылымдық үлкен істер бар. Ол – сол ақындардың өмірбаянын және колдан келгенше, барлық айтыстарының туған жылдарын, орындарын, жағдайларын түгел, мәлім ететін материалдар жиналып жариялануы шарт” [1,10], – деген пікірін басшылыққа ала отырып, осы мақалада Сапарғалидың да айтыс ақыны ретіндегі диапазонын ашып, анықтау мақсаты қойылды.

Айтыскер ақындар үлкен айтыска түсіп, дүйім жұртқа танымал болғанға дейін ақындық мектептің бел-белесінен өткені белгілі. Алғашында ауыл арасындағы жиын-тойлардағы қыз бер жігіт, құрбы-құрдас, замандастар арасындағы өзіл-қалжын, сөз қағысулардан басталса, соны кішігірім қайымдасуларға ұласып отырған. Бұл – айтыскерлік өнерге бейімдейтін өзіндік үйрено кезені болған десек те артық емес.

Әрине “әу” дегеннің барлығы шетінен ақын болып кетпеген. Көптін көреген көзі мен талғампаз ойы кімнің бойында буырқанған айтыс ақынның тән қасиеттің жатканын капысыз ажыратып, алғаш жалт етіп көрінгенінен-ақ ықыласы түсे қолдау жасап, қастерлеген. Халық тараපынан көрсетілген бұл үлкен құрметтің ар жағында жас ақынға деген зор міндет те тұрған. Осы міндетті жан дүниесімен сезінс келе, шабыт күйін шарықтатқан шын таланттар ғана кейіннен от аузызы, орак тілді дұлдулдердің катарынан табылды.

Халықтың қалыптасқан дәстүріндегі айтыс ақынның шеберлік мектебінен Сапарғали да өткен. Жастайынан ауыл арасындағы жиын-той-

ларда кіммен болмасын тартынбай сөз қағыстырып айтысқа түсетіндігінен жұрт оны “Әлімбеттің өлеңші баласы” атап кетеді. Кейде талантты жастың өрелі де өтпелі сөздерінен қаймықкан қарсы жақтың айтыспай-ақ жолдарын берген кездері де болыпты.

Бұл – Сапарғали ақындығының алғашқы кезеңіндегі шағын жиын-тойларда, күрбы-күрдастар ортасында өзін сыйнап баптаған, өзін нағыз ақындық жолға қайрап салған, ақындық өнерін жетілдіру, төсөлдіру, ұштау секілді өрлеудің алғашқы баспаңдақтары, бастауыш мектебі ғана.

Ақындық жолдың қалыптасқан дәстүрлі мектебінен Сапарғали да мұдірмей өтіп, алда болар аламан айтыстарға жолдама алғандай болады. Ақынның қазан төңкерісіне дейін де біршама айтыстарға қатысқаны туралы ел арасында айтылады. Бір өкініштісі, көбі бүгінге жетпеген немесе өзірге кезіктірмедік, сондықтан тек кеңестік дәуірдегі, оның ішінде соғыс уақытындағы айтыстарын ғана қарастыруға мүмкіндік бар. Сапарғалидың соғысқа дейінгі айтыстарының ішіндегі бізге белгілісі – Нұрғали, Сұбебек, Алтай, Рамазан, Куанышбай сынды ақындармен жазба айтыстары.

Халықтық поэзиямызда оның ішінде айтыс жанрында – жазба айтыс ертеден өріс алған күбылыс. Нұржан мен Бібісара, Серіккүл мен Жәмилә, Ақан сері мен Ысмағұл, Шораяқтың Омары мен Таубай, Молда Мұса мен Манат қызы, Жұманияз бен Кете Жұсіп секілді ақындар хатаркылы айтысканы белгілі. Бергі уақытта халық ақындарының ішінде де осы айтысқа жүгінген Төлеу мен Үәйіс, тағы басқалардың арасындағы айтыстар өзінің мәнділігімен, өткірлігімен ерекшеленеді.

М.Әуезов: “Жалпы қазак әдебиеті көлемінде, жазып айтысу, өткен ғасырдың аяқ кездерінен бері қарай, хат білетін ақындар кіргізе бастаған өзгешелік екені рас еді” [2, 359], – деп айтқан екі өнердің бірлескен тәсілімен дүниеге келген айтыс өлеміне Сапарғалидың да сокпай өтпегенін оның ілгеріде аталған айтыстарынан анғарамыз. Өкініштісі, ел аузында жүрген бірер шумак үзінділерінен басқа, бұл айтыс-қағыстардың толық нұскалары табылмағандықтан терендей үнілудің мүмкіншілігі болмай отыр.

Дегенмен өткен ғасырда айтыс өнерінің қайта түлеп, жаңданған тұсы соғыс жылдарым мен сәйкес келеді. Ақындар айтысының тұншығып, саябыр табуына сонау 1916-1940 жылдар аралығында қазак когамында болған өр қызы озгерістер мен аласаңырандардың, ашаршылық иен асыра сілтеушиліктиң, содырлы саясатты социализм нау-

канының зардабы өз өсерін тигізбей қоймады. “Бас қайғының” заманына душар болған қазак жұрты өзінің бай рухани құндылықтарының тұншығынан сусындал, тереңіне еркін бойлай алмаған-ды. Тек, елге келген соғыстың салдарынан туындаған қажеттілік жоғары жақты айтыс өнеріне қайта бет бүруларына “мәжбүр” етті. Тұнғыш рет ұқмет тарапынан қолдау тапқан асыл мұрамыз “тар құрсауда” болса да, сол кезеңнің тілек-талағын қанағаттандырлықтай өзіндік нәтижесін берген еді.

Осы орайда зерттеуші М.Жармұхамедов: “Басы Жамбыл болып, бір топ халық ақындары сол жолы бізде айтыстың әлі тоқтап, тоқырап қалмағанын ашып, дәлелдей берді. Ұлы Отан соғысының ең бір қауіпті жылдары өткен бұл айтыс халық бойындағы дарын-куаттың түгел сарқыла қоймағанын паш етті” [3, 29], – деп жазады.

Әр облыстың атынан жыр додасына түскен Нұрпейіс, Кенен, Шашубай, Доскей, Қалқа, Иса, Сапарғали, Төлеу, Нұрлыбек сынды ақындардың да жарқылдай көрініп, елге танылған тұсы осы еді. Айтыстың қайта түлеп, өркен жаюына жол салған бұл үлкен өнер жарысының өзіндік маңыздылығы бар.

Алайда соғыс кезіндегі, тіпті онан соңғы айтыстардың да қазіргі айтыс өнерінен өзгешелігіне көніл аудармасқа болмайды. Кеңестік идеологияның “тар құрсауында” болған үлттық құндылықтарымыздың бірі – айтыс өнері. Сол заманда, тіпті бертін де айтыскер ақынның әр сөзі “советтік” сүзгіден өтіп, белгілі бір шаблон тұрғысынан шектелетін. Ақындарға алдын ала жаздырып, жүз тексерілген мәтінді еш қоспасыз халық алдында жырлауға міндеттеді. Ақындар айтысындағы осы бір келенсіз жай, суырыпсалмалық өнерді де тұқыртып, тұсаулы тұлпардай, дұлдул ақындарды сөз сайысында еркін көсілдірмей келді. Сол себептен болар, соғыс уақытындағы айтыстардың диапазоны қобінесе жетістіктер мен кемшіліктер тізбесінің төнірегінде құрылды. Айтыс өнеріне тән асқақтық, тіліп түсеп тіктік, табан асты тапқырлық, келісті бір көркемдік тағы басқа қасиеттердің үйлесімін таппаған тұстары, кемшін қалып жатқан кездері де болғаны әдебиет тарихынан белгілі.

Осы тұрғыда Мырзатай Жолдасбековтің айтқан пікірі нақты да нағымды: “Айтыс қай доуірде де халық өмірінің айнасында дидарынан, демократиялық табиғатынан таймаған өнер. Қоғамдық-әлеуметтік салада айтыскерлердің назарынан тысқалатын қалтарыс та, бұлтарыс та болмады. Баяғыдан келе жатқан айтыстың жазылмаган, бірақ, жұрт мойындаған кодексі осы. Осы ерекшелігі

жойылған жерде айтыстың халықка еш керегі де болмайды. Айтысқа саясат, билік араласса, онда ол өзінің қасиетін, қогамдағы орнын жояды, қадір-қасиетінен айрылады. Кешегі кенестер дәуірінде сөз еркіндігі шектеліп, ақындардың аузына қақпақ қойылғандықтан, айтыскерлер өз ойын ашық айта алмады...” [4, 4] Ал қазіргі кездегі айтыстар – өткірлігі, сыншылдығы және шыншылдығы жағынан сыналып отырған бұрынғы кенестер заманындағы айтыстардан көш ілгері. Бірақ бұл өнердің нарықтық рельске қойылып, ат төбеліндей топтың бизнесіне айналған кездері қадірі кетіп, сүйкімсіздене бастағаны да өтірік емес.

Дегенмен соғыс жылдарындағы айтыстардың Отан үшін жасалған ерлік еңбекті, енбек адамда-рынын игілікті істерін жырлауда, оны көпшілікке таратуда үлкен үгітшілік қызмет ат-қарғанымен қоса, белгілі бір кезеңдегі айтыс өнерінің өзіндік ерекшеліктерімен өркен жауына тигізген әсері айтарлықтай болғандығын атап өткен абзal. Сапарғалидың Куат, Калқа, Есенса-ры, Мағжанмен айтыстарын осы кезеңмен бай-ланыстырамыз.

1943 жылы Алматы қаласында үйымдастырылған республикалық бірінші ақындар айтысының соны облыстық, аудандық айтыстарға ұласқаны белгілі. Сол жылы өткен Семей мен Қарағанды облыстарының ақындары айтысының бел орта-сында Сапарғали да болды. Қайта жанданған осынау тамаша өнер сайысы – айтыстың болашақ өсуіне жол салған, оған қажет бірқатар идеялық, принциптік мәселелерді шешуге қозғау жасаған ерекше құбылыш еді.

Сапарғали қарағандылықтармен тікелей айтысқа түспесе де, осы айтыстың үйымдастырылуына Мұхтар Әуезов, Қайым Мұхамедханов, Төлеу Көбдіков тарғы басқалардың қатарында айрықша атсалысып, қолқабысын тигізеді. Семей облысының атынан айтысқа түскен Нұрлыбек, Тәнірберген ақындардың сөз тізбегін дайындауға өзіндік үлесін қосып, қарағандылықтарға мынадай беташар-сәлемін жолдайды:

Семейден сәлем саган Қарағанды,
Атагың копке сениң тарагап-ды.
Көслітіп, көк темірді тұлпар етіп,
Керекке сениң күшің жарағанды.
Жерінен шықкан сениң алтын көмір,
Алтын көмір смес ол, анық әмір.
Таласып жер байлығы сыналғанда,
Шықты ғой талай ерлер сенен не бір... [5]

Ақын Қарағандының мол байлығы мен жеткен жетістіктерін жеріне жете мақтай келе, семейліктердің де кай саладан болмасын кем

түспейтінін, кенпейіл конакжайлышын айтып, айтыскер ақындарға ақ жол тілейді.

Сапарғали ақынның айтыскерлік шеберлігі, өсіреле, 1945-46 жылдардағы сөз сайыстарынан айрықша танылады. 1945 жылдың наурыз айында өткен облыстық ақындар айтысында Аяғөз ауданының тумасы Есенсары Құнанбаевпен айтысқа өз елі Жарманың атынан түседі. Есенсары да – сол өнірдегі жас кезінен айтыс көрігін қыздырып жүрген Әріп, Әсеттердей жыр дүлдүлдерінен тәлім-тәрбие алған белгілі ақындардың бірі.

“Сапарғали мен Есенсарының айтысы” – өз кезеңінің, айтыс өнеріндегі өзіндік орны айқын, үздік үлгілерінін бірі. Сапарғалидың бізге жеткен айтыстарының ішіндегі көлемдісі, танымдық және көркемдік қырынан қуаттысы да осы.

Соғыс жылдарындағы айтыстар – қамтыған тақырыбы, көтерген мәселеңі түрғысынан биіктеп, бүкілхалықтық сипатқа ие болған туындылар. Әмір шындығын бетпе-бет жарыста тауып айту – айтыстың басты мақсаты, нақты нысанасы. Осы кезде тәжірибесі мол ақындарғана қапысын тауып, сын-пікірді өділ айтып шүйлігеді. Ел басына қын күн туып ауыр кезен болған жағдайда, ақындар сол тақырыпты бірге көтеріп, халықты рухтандырады. Сейтіп айтыс арқылы бірлікке, тұтастыққа үндеді. Сапарғали мен Есенсары айтысы – соның бір айғағы.

Жалпы әр жанрдың өз табиғатына қарай да-мып, өркендейтін кезі болады. Айтыс – қазак тарихындағы аса жауапты сәттерде шешуші роль аткарған. Мәселен, соғыс жылдарында елді рухтандырса, тәуелсіздіктің алғашкы жылдарында да үлттық идеологияның құралы ретінде алдыңғы қатарға шыкты. Басқаша айтсак, айтыс – қай кезеңде болмасын, ел басына сын сағат туган шақта қол үшін созар, халыққа дем берер нағыз үлттық рухтагы патриот жанр.

ӘДЕБІЕТ

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
2. Әуезов М. Әр жылдар ойлар. Алматы: ҚМКӘБ, 1959. – 555 б.
3. Жармұхамедов М. Айтыс. – Алматы: Ғылым, 1990. – 52 б.
4. Жолдасбеков М. Қазіргі айтыс. Т.1. //Кітапта: Алғысөз, М.Жолдасбеков. – Астана: Құлтегін, 2004. – 312 б.
5. Әлімбетов С. Өлеңдер мен поэмалар. (Құрастырып, алғы сөзін жазғап – Н.Исмагұлов). – Алматы: Көркембаспа, 1962. – 204 б.

Резюме

Статья отражает место народных поэтов в поэтическом жанре – айтыс.